

ԱՐՄԵՆ Ց. ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ

ԳԱՄ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԳԱՐԵԳԻՆ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ (ՆԺԴԵՀ) ԴԵՐԸ ՄԵԾ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտ, թուրքական զորքեր, Գարեգին Նժդեհ, Գուրգեն Տեր-Մովսիսյան, զորավար Անդրանիկ:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը վերջինն էր մայիսյան հերոսամարտերի շարքում, որով և վերջակետ դրվեց թուրք-հայկական պատերազմին և ստորագրվեց Բաթումի հաշտության պայմանագիրը: Եթե Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերով Արարատյան դաշտավայրում ծվարած հայությունը փրկվեց անխուսափելի ոչնչացումից և նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին հայոց պետականության վերականգնման համար, ապա Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, նշվածից բացի, ուներ նաև աշխարհաքաղաքական նշանակություն, քանզի դրա հետևանքով որոշ ժամանակով կասեցվեց թուրքական զորքերի հետագա առաջխաղացումը դեպի Թիֆլիս ու Արևելյան Այսրկովկաս՝ խաթարելով համաթուրանական ծրագրերի շուտափույթ իրականացումը:

Սարդարապատի հերոսամարտի նախօրեին Արամ Մանուկյանը Դիլիջանում գտնվող Ալեքսանդրոպոլի Ազգային խորհրդի նախագահ Հակոբ Տեր-Հակոբյանին (Իրազեկ) տեղեկացնում է. «Պատրաստում ենք վճռական ճակատամարտ տալու Սարդարապատի մոտ: Ի սէր Աստծո, գոնե երեք օր պաշտպանեք Ղա-

րաքիլիսայի ճակատը, որ թշնամին իր այդ կողմի ուժերը չքերեմեր վրա»¹: Թուրքական զորքերին Ղարաքիլիսայում պահել, նշանակում էր թույլ չտալ նրանց շրջանցել և թիկունքից հարվածել Արարատյան դաշտավայրին, իսկ այդ դեպքում թե՛ Սարդարապատի, և թե՛ Բաշ-Ապարանի հերոսամարտերը անիմաստ էին դառնում:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին իր կենսագրականում դիպուկ գնահատական է տվել ճակատամարտին անմիջականորեն մասնակցած և մարտական գործողությունները ղեկավարած Գարեգին Տեր-Հարությունյանը (Նժդեհը). «1918 թ. մայիսի վերջերին վարել եմ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը: Վիրավորվել եմ: Ներկայացվել ամենաբարձր քաջության շքանշանի: Պիտի խոստովանել, որ առանց Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ոչ թե օրվա Խորհրդային Հայաստանը, այլև այդ երկրամասի վրա այսօր ապրող հայություն չէինք ունենա: Ղարաքիլիսայի եռօրյա հերոսականը փրկեց գլխովին ոչնչացումից Արարատյան հայությանը և հիմք դրեց Հայկական Պետության»²:

Հայկական ուժերի Դիլիջան հեռանալուց հետո Ղարաքիլիսայի և շրջակա գյուղերի հայ բնակչությունը հայտնվել էր օրհասական վիճակում՝ նրա գլխին կախված էր թուրքական զորքերի կողմից բնաջնջվելու վտանգը: Ստեղծված պայմաններում Ղարաքիլիսայի հեղինակավոր գործիչները մտածում էին թուրքա-

¹ Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցեալից. պատմական դեպքեր եւ ապրումներ 1917-1922, Պէրոյթ, 1956, էջ 32:

² Գարեգին Նժդեհ, Ինքնակենսագրություն, 1944 թ. սեպտեմբեր, Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 277:

կան հրամանատարության հետ լեզու գտնելու և նրանց մոտ պատվիրակություն ուղարկելու մասին³:

Իրազեկն իր հուշերում գրում է, որ զորքի Դիլիջան նահանջելուց հետո մայիսի 24-ի առավոտյան Գարեգին Նժդեհի հետ գնացին զորավար Նազարբեկյանի մոտ՝ խնդրելով, որ թույլ չտա զորքերը լքեն ճակատը, որովհետև ճակատը մերկացնելով վտանգվում էր Երևանը, ինչպես նաև Բաքվի հայերի դրությունը: Ծայրահեղ հոռաբլված վիճակում գտնվող Նազարբեկյանը պատասխանում է, որ ինքն այլևս զորք չունի, իսկ զրույցի վերջում նրանց ասում է՝ ինչ կարող եք դուք արեք⁴:

Նազարբեկյանի հետ հանդիպումից հետո Իրազեկն ու Նժդեհը սկսում են իրականացնել Դիլիջան նահանջողների բեռների խուզարկումը, քանզի տեղեկություններ կային, որ Ղարաքիլիսայից հեռացողները մեծ քանակությամբ զենք-զինամթերք էին դուրս բերում՝ սայլերի կամ բեռների մեջ թաքցրած իրենց հետ տանելով հրացաններ, ատրճանակներ, փամփուշտներ, անգամ գնդացի⁵:

Որոշ ժամանակ անց Արամ Մանուկյանի կողմից Իրազեկին հայտնած լուրը, որ Սարդարապատում հայերը փառահեղ հաղթանակ են ունեցել, Նժդեհին այնքան է ոգևորում, որ նա շտապում է Դիլիջանի եկեղեցու բակը և ժողովրդին ու զորքին միտինգի է հավաքում⁶: Նժդեհի ճառը ոգևորիչ մեծ ազդեցություն

³ Տե՛ս Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմողներ Դավաթյան Վ., Մարության Ա., Երևան, 2008, էջ 103-105: Տե՛ս նաև՝ Մ.Դ., Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը (ականատեսի հիշողություններ), Թիֆլիս, 1920:

⁴ Տե՛ս Իրազեկ Յ., նշվ. աշխ., էջ 27-33:

⁵ Նույն տեղում, էջ 30:

⁶ Նույն տեղում:

է ունենում այնտեղ հավաքված զորքի և բնակչության վրա, և դրանից հետո որոշվում է վերադառնալ Ղարաքիլիսա, դուրս գալ թշնամու դեմ և կրկին աշխարհին ցույց տալ, որ հայը հերոսաբար կռվել և հայրենիքի համար մեռնել գիտի⁷:

Մայիսի 24-ի գիշերվանից Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի փաստացի ղեկավարությունը ստանձնած Գարեգին Նժդեհը մոտ հազար զինվորներով վերադառնում է Ղարաքիլիսա: Մայիսի 24-ի գիշերվա ժամը 2-ին հասնում են Վարդանու գյուղը, որտեղ թողնելով հիմնական ուժերը, 50 հոգանոց հեծյալ ջոկատով Նժդեհը մտնում է Ղարաքիլիսա, որտեղ մեռելային լուծություն էր տիրում, սակայն լույսերի բացակայությունը վկայում էր այն մասին, որ թուրքերը դեռ չէին մտել բնակավայր: Տուն չկար, որ սպիտակ դրոշ պարզած չլիներ: Իր ջոկատի մեկ տասնյակին Նժդեհն ուղարկում է Ղշլաղ՝ հետախուզության, իսկ ինքը մոտենում է այն տանը, ուր հինգ օր առաջ էր գիշերել: Թափվում է դուռը, սակայն ներսից վախենում են դուռը բացել՝ կարծելով, թե թուրքերն են: Սկսում է տալ տանտիրոջ և նրա երեխաների անունները, ինչից հետո դուռը բացում են, և Նժդեհին տեսնելով՝ ուրախություն է գալիս մարդկանց դեմքերին:

Տեղեկանալով, որ թշնամին գտնվում է Արջուտ գյուղում և սպասում է, որ լուսաբացին աղ ու հաց պետք է մատուցվի թուրք զորահրամանատարներին, Նժդեհը կտրուկ կանխում է այդ անպատվությունը, իր մոտ եկած բնակավայրի ազդեցիկ դեմքերն էլ խոստանում են ամեն ինչ տրամադրել հայոց զորքին⁸:

⁷ Տե՛ս Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 105: Տե՛ս նաև՝ Մ. Դ., Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը (ակա՛նատեսի հիշողություններ), Թիֆլիս, 1920:

⁸ Նժդեհ Գ., Երկեր, հ. 2, Երևան, 2012, էջ 272:

Նժդեհը լավ էր հասկանում, որ անգամ փոքր հաղթանակը կարող էր ոգևորել ինչպես զորքին, այնպես էլ Լոռի-Փամբակի բնակչությանը, քանի որ Էրզրումից միջև Գուգարք տխուր պարտություններն էին ու նահանջ, մյուս կողմից քաջ գիտակցում էր, որ չնչին անհաջողությունն անկարելի էր դարձնելու հետագա դիմադրությունը: Այս հանգամանքից ելնելով էր, որ իրեն ներկայացած քահանաներին և ուսուցիչներին խնդրում էր ամեն կերպ բարձրացնել զորքի և ժողովրդի ոգին⁹:

Շրջակա գյուղեր սուրհանդակներ են ուղարկվում՝ հորդորելով զենք կրելու ընդունակ գյուղացիներին մի քանի օրվա պաշարով և ունեցած ռազմամթերքով ներկայանալ Նժդեհին Ղշաղում, ուր վերջինս մեկնել էր, որպեսզի դեռ լույսը չբացված կարողանար նպաստավոր դիրքեր գրավել՝ հակառակորդին առավոտյան դիմավորելու համար: Պահեստային ուժերի և զինամթերքի սակավության պատճառով թշնամու զորքերի առաջխաղացման ճանապարհին Նժդեհը հարկադրված ցանցածն է դասավորում սակավաթիվ ուժերը¹⁰:

Դարանակալող խմբեր են տեղեկայվում վանքի ավերակների (ներկայումս՝ «Կոտրած եկեղեցի»)՝ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի հուշարձան) և երկաթգծի կամրջի մոտ, որոնք առանց իրենց մատնելու, խաչածն կրակով պետք է փորձեին խուճապի մատնել թուրքերի առաջապահ ուժերին՝ այդ կերպ նաև ազդանշան տալով հակառակորդի առաջխաղացման մասին: Մինչև լույսը բացվելը Նժդեհն անձամբ շրջում է բոլոր առաջապահ դիրքերով, գոտեպնդում զինվորներին և հիշեցնում, որ Երևա-

⁹ Տե՛ս Համբարձումեան Ռ., Ղարաքիլիսայի համատարած խուճապը յաղթանակի վերածող ոգին, Երևան, 2005, էջ 56:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:

նից իրենց հրահանգել են գոնե երեք օր թշնամու հիմնական ուժերը պս հել Ղարաքիլիսայի տակ¹¹:

Մայիսի 25-ի առավոտյան ժամը 10-ին, այդպես էլ աղուհացի չարժանանալով, թշնամու ուժերը շարժվեցին առաջ և հայտնվեցին դարանակալող խմբերի խաչաձև կրակի տակ: Նժդեհի՝ անտառապատ բարձունքները հսկող դարան մտած խմբերի կաւտաղի կրակից թուրքերի առաջապահ զորքերը ծանր կորուստներ տվեցին և, չկարողանալով անգամ տանել իրենց վիրավորներին, խուճապահար փախսան դեպի Արջուտ¹²:

Ճակատամարտի մասնակից Բենիամին Նավոյանն իր հուշերում գրում է, որ Նժդեհի հեծյալ ջոկատը Կամակատարի բարձունքի ետևի թաքստոցից այգիների և ձորերի միջով մոտեցավ թուրքերի պաշտպանական դիրքերին և մարտի բռնվեց: Չնայած այն հանգամանքին, որ թշնամին մեծաթիվ օժանդակ ուժեր ուղարկեց այդ դիրքերը պահելու համար, սակայն չկարողացան դիմանալ հայկական զորքերի ճնշմանը, ինչի հետևանքով թուրքական 11-րդ դիվիզիայի աջ թևի առաջապահ զորամասերը լիովին ջախջախվեցին և ետ շարժվեցին: Չնայած ծանր կորուստներին, Նժդեհն իր հեծյալ ջոկատով թուրքական զորքերին հալածելով կարողացավ հասնել մինչև Արջուտի մատույցները, ինչից հետո հեծելազորը հետ ուղարկեց, իսկ հետևակին հրամայեց հրանոթային կրակի պաշտպանության տակ խրամատավորվել նվաճված դիրքերում¹³: Ականատեսների վկայությամբ Նժդեհի առաջապահ հեծելաջոկատը Հաջիղարա (ներկայիս

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹² Տե՛ս Ահարոնեան Ա., Ավարայրի ոգեկոչումը. Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1932, թիւ 3 (յոմնար):

¹³ Տե՛ս Համբարձումյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 49-53: Տե՛ս նաև՝ Баграмян К., Годы, подвиги, судьбы, Киев., 1998.

Լեռնապատ) գյուղի մոտ առասպելական քաջագործություններ կատարեց:

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի անմահ հերոսներից է նաև հրետանային մարտկոցի երիտասարդ հրամանատար, կապիտան Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանն, ով Ղարաքիլիսա առաջին վերադարձողներից էր: Նրա հրետանային մարտկոցը տեղակայված էր կարևոր ռազմավարական դիրք ունեցող Դարբաս գյուղի մոտ գտնվող 750 բարձունքում: Տեր-Մովսիսյանի մարտկոցն իր համազարկերով հաջողությամբ հետ էր մղում հակառակորդի գրոհները՝ մեծ կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

Մեծ թվով զոհերից ու վիրավորներից կատաղած՝ թուրքերը զգալի ուժեր կենտրոնացրին 750 բարձունքի ուղղությամբ և հետևակային գրոհով գրեթե հասան մարտկոցին: Ստեղծված ծանր իրավիճակում Տեր-Մովսիսյանը չկորցրեց սառնասրտությունը, հրետանավորներին և հետախուզական խումբը արագ վերածեց հետևակի և համարձակ հակագրոհով թշնամուն ստիպեց նահանջել: Մարտկոցի թնդանոթները փրկված էին, սակայն դրա համար չափազանց թանկ գին վճարվեց՝ մահացու վիրավորում ստացավ ինքը՝ մարտկոցի հրամանատարը¹⁴: Կապիտան Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանը մահվանից առաջ զինակից ընկերներին հասցրեց ասել վերջին խոսքերը. «Մի՛ թողեք դիակս թշնամու ձեռքին»¹⁵:

Հատկանշական է, որ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի շուրջ հետազայում հեռակա բանավեճ ծավալվեց Գարեգին Նժդեհի և գորավար Անդրանիկի միջև, որն իր արձագանքը գտավ Ավե-

¹⁴ Տե՛ս Թորոսյան Ա., Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1951, թիւ 9 (308):

¹⁵ Տե՛ս Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, էջ 181-182:

տիս Ահարոնյանի կողմից Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում հրատարակած հոդվածներում: Մեջբերելով Նժդեհի հուշերը, Ահարոնյանը նշում է, որ իզուր սպասեցին Անդրանիկին, որն իր գինվորներով, եթե երկաթուղու գիծը կտրելով գար և դիրքավորվեր Ղարաքիլիսայի արևելյան բարձունքներին, ապա այդպիսով կծախողվեր Ղարաքիլիսան շրջապատելու թշնամու ծրագիրը¹⁶:

Զորավար Անդրանիկն իր հրատարակած գրքույկում որոշ պարզաբանումներ է ներկայացնում Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին իր չմասնակցելու պատճառների վերաբերյալ: Նա նշում է, որ գեներալ Նազարբեկյանի կողմից իրեն հրաման էր տրվել պաշտպանել երկաթգիծը, իսկ երբ վերջինիս օգնական զորավար Մանասյանն իրեն հաղորդել է Ղարաքիլիսայի տակ հայկական ուժերի հաղթանակի մասին՝ խորհուրդ է տվել կենտրոնով չառաջանալ, այլ ամուր պահել երկու թևերը, որովհետև թշնամու նահանջը կեղծ է¹⁷:

Նժդեհը հանդիմանում է Անդրանիկին, որ եթե գար և զբաղեցներ նշված բարձունքը, ապա երկաթուղին կմնար իր ուժերի թիկունքում՝ թուրքերից պաշտպանված, բայց գիտենալով հանդերձ, որ թշնամին պետք է փորձեր մեր թևերից շրջանցել և հաջողության հասնել, նա այդ ժամանակ իր հրամանատարության տակ եղած ուժերը կրավորական վիճակում պահեց¹⁸:

Ճակատամարտին չմասնակցելու Անդրանիկի փաստարկներից մեկն էլ այն է, որ առաջին օրվա չորս ժամվա կռիվներից հետո հաջորդ առավոտ կռիվը վերսկսվել է և երեք ժամ հետո իրեն տեղեկացրել են, որ Ղարաքիլիսան հանձնված է, և զորքե-

¹⁶ Տե՛ս Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., թիւ 4 (փետրուար):

¹⁷ Զորավար Անդրանիկ կպատասխանէ իր հակառակորդներուն, Փարիզ, 1945, էջ 25-27:

րը նահանջել են Դիլիջան¹⁹: Այս փաստարկին Նժդեհը պատասխանում է, որ Ղարաքիլիսայում անմահացող հայկական զորքը նահանջել է ոչ թե հաջորդ առավոտյան, այլ ճակատամարտի չորրորդ օրը երեկոյան: Նա տարակուսանք է հայտնում, թե ո՞վ և ինչպե՞ս պետք է Անդրանիկին այդ ստահող լուրը հաղորդել՝ այն էլ մեր ամենամեծ հաղթության օրը:

Նժդեհն, անշուշտ, փորձում է հասկանալ Անդրանիկին, որ նա այդ կերպ փորձել է արդարացնել Ղարաքիլիսայի և Սարդարապատի օրերին իր անգործությունը, սակայն խորապես ցավում է այն արտահայտության համար, որ նա թույլ է տվել այն անմահ բանակի մասին, որն իր հերոսական խոյանքով հիացումի խոսքերի է արժանացել անգամ թուրք հրամանատարներից՝ Վեհիբ և Խալիլ փաշաներից²⁰:

Ավետիս Ահարոնյանը Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը համարում է 20-րդ դարի Ավարայր, երբ գերակշիռ ուժերով հարձակված թշնամին հարկադրված եղավ գնահատել հայերի անձնագրի հերոսությունը Ղարաքիլիսայում: Բաթումի խաղաղության բանակցությունների ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը հատուկ շեշտեց որպես գործոն, որն իրենց ստիպեց ճանաչել Հայոց պետությունը²¹:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հերոսներն իրենց անձնուրաց հերոսությամբ կատարեցին Արամ Մանուկյանի պատգամը՝ թուրքական գերակշիռ ուժերին Ղարաքիլիսայում պահելով ոչ թե երեք, այլ չորս օր՝ մինչև մայիսի 28-ը: Այդ գործում իրենց ժո-

¹⁸ Տե՛ս Ահարոնեան Ա., նշվ. աշխ., թիւ 4 (փետրուար):

¹⁹ Զօրավար Անդրանիկ, նշվ. աշխ., էջ 27:

²⁰ Տե՛ս Ահարոնեան Ա., նշվ. աշխ., թիւ 4 (փետրուար):

ղովորին մեծագույն ծառայություն մատուցեցին Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի ռազմական գործողությունների անզուգական փաստացի հրամանատար Գարեգին Նժդեհը և ճակատամարտում հերոսաբար անմահացած երիտասարդ կապիտան Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանը:

Армен Ц. Марукян, Институт истории НАН РА, д.и.н., профессор, Роль Гарегина Тер-Арутюняна (Нжде) в Каракилисском героическом сражении.

Каракилское сражение было последним в череде Майских героических сражений, которым завершилась турецко-армянская война, после чего и был подписан Батумский договор. Если сражениями при Сардарапате и Баш-Апаране ставилась задача предотвращения продолжения политики Геноцида армян и истребления армянского населения Араратской долины, то Каракилское сражение, помимо недопущения ликвидации армянского населения Лори-Памбака, имело также важное геополитическое значение. Каракилским сражением временно приостановилось продвижение турецких войск на Тифлис и в Восточное Закавказье, чем приостановилась скорейшая реализация пантюркистских планов турецких властей.

Герои Каракилского сражения своим самоотверженным героизмом исполнили послание Арама Манукяна, удержав превосходящие турецкие войска под Каракилисой не три, а четыре дня – до 28 мая. Своему народу в Каракилском сражении оказали неоценимую службу фактический командующий сражением

²¹ ՀԱՀ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թթ. 55–63:

Гарегин Нжде и героический погибший на поле боя молодой капитан Гурген Тер-Мовсисян.

Armen Tz. Marukyan, *Institute of History of the NAS RA, Doctor of Sciences in History, Professor, The role of Garegin Ter-Harutyunyan (Nzhdeh) in the heroic battle of Karakilisa.*

Karakilisa battle was the last in May heroic battles to which the Turkish-Armenian war was ended and then the Batumi contract was signed. If Sardarapat and Bash-Aparan battles set a task of prevention of continuation of the Armenian Genocide and destructions of the Armenian population of the Ararat valley, that Karakilisa battle, besides prevention of elimination of the Armenian population of Lori and Pambak, had also important geopolitical value. The Karakilisa battle temporarily suspended the advance of Turkish troops to Tiflis and Eastern Transcaucasia, which suspended the early implementation of the pan-Turkist plans of the Turkish authorities.

The heroes of the Battle of Karakilisa, with their selfless heroism, fulfilled the message of Aram Manukyan, holding the superior Turkish troops near Karakilisa not three, but four days – until May 28. The actual battle commander Garegin Nzhdeh and the heroic young captain Gurgен Ter-Movsisyan who died on the battlefield rendered invaluable service to their people in the Karakilisa battle.